

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. Արեւմտեանն Հայաստան կայ ընդ մէջ փոքուն Հայոց յարեւմտից կողմանէ, Պոնտոսի եւ Տայոց՝ ի հիւսիսոյ. ի հարաւոյ սահմանք Աղձնեօք եւ Միջագետք, կամ Տիգրիսիւ ընդ հիւսիսոյ Ամդայ: Երկու հին նահանգք են Հայոց Մեծաց ի բաժնիս. Ծովք ի հարաւոյ եւ Բարձր Հայք ի վերոյ նորա. եւ ի սորա յարեւմտից եւ ի հիւսիսոյ մասն Փոքու Հայոց եւ Ուղտեաց: Բովանդակ այս բաժին Հայոց դուռն իմն հաղորդութեան էր ընդ արեւմտեան աշխարհի, ընդ որ երթեւեկք եղեն Յունաց եւ Հռովմայեցւոց ի Հայս, եւ Հայոց ի Յոյնս, եւ խառնուրդ ի նոսա եւ ընտելութիւն սովորութեանց ի լեզուի նոցա. վասն որոյ ծանօթագոյնք եւ հռչակեալք են նահանգքս ի Հելլենաց եւ լատինաց՝ քան զայլ մասունս աշխարհիս. եւ յետ բարձման Թազաւորութեան Արշակունեաց՝ թէպէտեւ առարնին տնտեսեալ ի մերոց աշխարհաց, այլ ոչ եւս ընդ միահեծն իշխանութեամբ Հայկազանց անկեալ եւ ոչ իսկ առ Բագրատունեօք, այլ ընդ յունական նախածեռնութեամբ եւ ապա ընդ Արաբացւոյք եւ ընդ թուրք իշխանօք:

Ա. ՆԱՀԱՆԳԻ ԾՈՓԻ ԿԱՄ Դ. ՀԱՅԻ

2. Ի ծայր հարաւոյ արեւմտից Մեծին Հայոց կայ նահանգս Ծովաց կամ Դ. Հայոց, սահմանս ունելով ի մտից կողմանէ զԵփրատ բովանդակ ցարմունկն նորին, որ սահման հատանէ նմին զհիւսիսիւ հանդերձ այլովք լերամբք նովին ուղղութեամբ ցարեւմտեայ ստորոտս Պինկէօլ լերանց, յորոց եւ ի վայր խոնարհի սահմանն ընդ արեւելս յափունս Պաղման – Սու գետոյ օժանդակի Տիգրիսի, որք ձեւեն զնա՝ առաջինն յարեւելից, երկրորդն ի հարաւոյ, որոյ եւ վտակ մի Շադ-ի-Պաղին մերձեալ յԵփրատ գետ կամ թէ սորա վտակն Գրգըլըպուլ – Սու խոնարհագոյն եւս մերձեալ ի Տիգրիս, բովանդակին զծիր սահմանաց

Ծոփաց: Քանզի յայսմ կողմանէ անստոյգք եւ անհաստատք են սահմանք նահանգիս, եւ թուին երբեմն խոնարհագոյն եւս իջեալ ի սահմանս Եփրատացւոց եւ Միջագետաց: Քանզի ի կարի հին ժամանակս նախարար իշխան կողմանցս զօրացեալ ձեռն արկանէր ի վերայ գաւառաց մերձակայից եւ ազատօրէն վարէր յիշխանութեան իւրում, որպէս եւ երկրորդ անուն աշխարհին իսկ յայտ առնէ զայս, ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲ կոչելով, որ տայ գուշակել զի էր երբեմն՝ յորում զատ եւ որիչ էր սա ի Հայոց Մեծաց, եւ յօղացեալ ի սա առ Արամաւ նահապետաւ. բայց եւ յգլխինս եւ ցլետին դարս Արշակունեաց՝ ստէպ հատուածէր ի բուն Հայոց. եւ էր նախարար նորա ընդ աւագագոյնս ի նախարարաց, ընդ բռեշխսն եւ ընդ կողմնակալս դասեալ, եւ բազում անգամ թագաւորական իսկ շքով վարէր, որպէս եւ յիշեն պատմիչք Յունաց զԹագաւորս Ծոփաց: Քանզի եւ երկիրս այս ի գլուխս սահմանաց Ասորոց եւ Յունաց՝ քաջ ծանօթ էր նոցին ազգաց, եւ անցք նորին խառնեալ ընդ պատմութիւնս միջին դարուց, եւ սորա միայն վիճակք ինչ յամենայն երկրէն Հայոց անկեալ երբեմն ընդ եւրոպէացի կամ փոանգական իշխանութեամբ ի վերջ ԺԱ կամ ի սկիզբն ԺԲ դարու:

3. Ոչ է ծանօթ ծագումն անուան նահանգին Ծոփք, այլ թուի յաբանուանութեան ունել ընդ անուանս Մծբնայ եւ Մեծոփայ: Այս ինչ յայտ է զի կարի քաջ հին է, եւ բազմաց ի հնոց եւ ի նորոց գիտնոց կարծիք են թէ այս այն երկիր է՝ որ ի սուրբ գիրս, ի Թագաւորացսն եւ ի Մնացորդս յիշի ընդ մերումն Սուր կամ Սովք անուամբ. ըստ յունականին Տօսթա եւ ըստ լատինացւոցն Syria Sobal, եւ ըստ Ասորոց եւ Եբրայեցւոց Արամ-Ջոպահ, որոյ թագաւորք Ռովամ եւ որդի նորա գոռն Ադրաազար՝ մարտ եղան ընդ նորահաստատ թագաւորս Հրէից, եւ յետինն պարտեցաւ ի Դաւթայ, եւ յաւարէ բանակի նորա եւ քաղաքացն՝ չինեաց Սողոմոն գծովն պղնձի եւ զայլ ինչ կահս տաճարին Երուսաղեմի: Թէպէտ ոմանք յարդեացս զՍուր ի հիւսիսային Արաբիա ի ձէպէլ կարծեն եւ այլք ի կողմանս Հալպայ, սակայն հինք ոմանք արք հոյակապք, Ենպոլեմա (առ Եւսեբեայ), Յովսեպոս, Սուրբ Եփրեմ, եւ ի նորոցս հրատարակիչք Սուրբ գրոց՝ Վանսայ եւ Ժաքէ արեւելագէտ յԱսիական օրագրին Գաղղիոյ, եւ այլք ի կողմանս Ծոփաց իմանան զՍուրք, որում պատշաճի ի պատմութենէն եւ առատութիւն բովոց պղնձոյ եւ արծաթոյ եւ ոսկւոյն՝ զորս հառ Դաւիթ եւ ի բանակէ եւ ի քաղաքաց Ադրաազարայ. քանզի լի է երկիրն Ծոփաց բովոք դոցին եւ այլոց եւս հրահողելեաց, թէպէտ եւ պատուականագոյնքն խափանեալ եւ անգործ կան այժմիկ: Բայց ոչ ներէ տեղիս մանր քննել զայս, զոր եւ ոչ հաստատել միտիմք, այլ իբրու վարկած ոչ զուրկ ի հաւանութենէ եւ նշանաւոր արանց ընդունելի՝ նշանակեցաք: Իսկ աշխարհակալութեան եւ մեծի զօրութեան իշխանքն Ծոփաց՝ վկայեն եւ քաղաքամարք

նորա հատեալը յայլոց դաւառաց, զի Տիգրանակերտ եւ Նիքիկերտ ի հարաւոյ եւ յարեւելից օտար նահանգաց քաղաքը՝ իշխանանիստը եղեն նմին առ Արշակունեօք։ Յառաջագոյն Սարգսրէ համարէր մայր քաղաքաց նորին, եւ ի սկիզբն ժամանակի Արշակունեաց՝ հատեալ էր Մոփաց յինքեանս ի հիւսիսոյ կողմանէ եւ զՆիքիկեաց դաւառ Բարձր Հայոց եւ յարեւմտից յայնմ կուսէ Եփրատայ՝ էին նորա մարզը՝ է որ զնով զնեալք եւ է որ զինու զօրութեամբ նուաճեալք։

4. Բնոյն Մոփաց ըստ նախկարգեալ սահմանացդ՝ ութ կամ ինն դաւառք ճանչէին ըստ օրինաց Հայոց։ Առաջին՝ Մոփք, յորոյ անուն համօրէն նահանգն կոչեցաւ, եւ յընդարձակելոյ իշխանութեանն նաեւ Մոփաց աշխարհ, եւ ըստ Յունաց Տափոնի կամ Տափոնոյ։ Ըստ Ասորոց Յուֆանիա կոչի առանձնապէս եւ Մեծ Մոփք, զի ոչ միայն ընդարձակութեամբն մեծ էր եւ զրեթէ ողջոյն կէս մասն նահանգին, յարեւելից ի Նիքիկերտոյ սահմանաց ձգեալ զհարաւով, եւ զամենայն արեւմտակողմն ունելովն, այլ զի եւ յերկուս տրոհեալ՝ վերին եւ փոքր մասնն՝ յայնկոյս Արածանոյ զհիւսիսով կոչեցաւ Մոփք Շահունեաց, եւ անդստին ի չորրորդ դարու առանձինն իշխանք դաւառատեարք կային միոյ միոյ նոցա։

Իսկ երկրորդ կամ երրորդ դաւառ Չորրորդ Հայոց է Համձիք կամ Ամձիք որ եւ Ամձտայ երկիր, իբր ի միջնակողմն նահանգին։ Մանօթ էր եւ սա ի Յունաց եւ կոչիւր Անօտոյ, իսկ ի Բիւզանդացոց խանէ եւ յԱսորոց ըստ հայուսն։ Զհիւսիսով արեւելից Հանձթայ կայ չորրորդ դաւառ Պաղմատուն, որ եւ Պաղիմ՝ յանուն գլխաւոր աւանին։ Յարեւելից սորա կայ հինգերորդ դաւառն Բալախովիտ՝ յանուն Բալուայ ամուր քաղաքի. ի Բիւզանդացոց կոչեցաւ սա Վալապիդիէնի։ Ի հիւսիսոյ արեւելից նահանգին՝ կայ վեցերորդ դաւառ Նորձայն, որ յարեւմտից սահմանակից է Բարձր Հայոց եւ յարեւելից Տուրուբերան նահանգի, զոր Ասորիք կոչեն Կուրգան։ Ի հարաւոյ նորին կայ եօթներորդ դաւառ Հաշտեանք, որ եւ յարեւմտից Տարօն դաւառի Տուրուբերանոյ, զոր Յոյնք կոչէին Աթիանիէնի։ Ի սորա հարաւոյ զսահմանաւ Աղձնեաց կայ մասն սորա յարեւմտից Պաղմանայ հատեալ ի Մոփաց, յորում Նիքիկերտ քաղաք, եւ յարեւմտից նորին ութերորդ դաւառ Դովրէք (յօրինակս ինչ գրեալ Գաւրէք), եւ ի սորա արեւմտից՝ ինններորդ դաւառ Դեգիք, որոյ արեւելեան կողմք յանգին ի Մոփս։

5. Իսկ ի միջին դարս եւ ի նորումն փոխան սոցին այլ դաւառք եւ վիճակք մանունք զատուցան ի նահանգիս. այսինքն են ի բուն Մոփս սկսեալ ի հարաւոյ յարեւմտից Զերմիկ վիճակ, եւ ի վերոյ նորա Շըմբուշ, եւ ի վերոյ նորա Տլուք կամ Տլոյն գաւառ, որ ըստ այլազգեաց Դուլլուք կամ Գէլէք, առ Մովք լճաւ, ի հիւսիսոյ նորա Նարքերդու

վիճակն. յարեւմտից եւ ի հիւսիսոյ նորա մեծ վիճակն Գարաջօր եւ Մեծնկերտ առ Եփրատաւ, ընդ որս եւ վիճակ Գեղամ Մատենի եւ Բերդէք առ Արածանեաւ՝ այն է Մուրատ: Իսկ յաջմէ գետոյն կամ ի հիւսիսոյ երկրին Յաղմնայ՝ որ է Սաղման, եւ յարեւմտից հիւսիսոյ նորա Չմշկածագու երկիրն՝ մինչեւ ի սահմանս Բարձր Հայոց: Իսկ յելից Չմշկածագու եւ Սաղմնայ՝ երկիրն Խողան, եւ յելից նորա Ճապաղջուր ցարեւելեան սահմանս նահանգին, յորոյ ի հիւսիսոյ արեւելից Կիմն վիճակ, եւ ի վերոյ նորա Կեղի որ ի Խորձայն գաւառի՝ յերկուս տրոհեալ՝ ի Վերին Կեղի եւ ի Ստորին: Իսկ ի հարաւոյ Կինձայ եւ Մուրատայ Խովի վիճակ: Յարեւմտից հարաւոյ նորին՝ Բալուայ երկիր, եւ յարեւելից հիւսիսոյ նորա Ուլվան մատեն, ի նորին հարաւոյ՝ Հիմի երկիր եւ Աթախ. իսկ յարեւմտից հարաւոյ սորա Արդնա մատեն կամ Արդթոյ երկիրն ի մտից Շնքուշայ. եւ ի հարաւոյ Արդնոյ՝ Ճիքրամի, իսկ յարեւելից Ամգեղ տունն, այսինքն է հին եւ անուանի վիճակ մեծի իշխանին Անգեղ ի Դէգիք գաւառի հնում, որ այժմ կոչի Ակլայ վիճակ. յորոյ յելից կայ Հազրայ վիճակ, եւ մերձ նմին Դերմիլ: Իսկ ի հարաւային արեւելեան եզր նահանգին Դերմիլ վիճակ՝ որ թուի յանուն Դովրեքայ հին գաւառի, յորոյ ի հիւսիսոյ արեւելից՝ հին վիճակն Ուքա կամ Ուտայեցուց երկիր, որ այժմ մասն է Մուֆարդինայ, ունելով զմեծ քաղաքն զայն յինքեան, ի սահմանակցութեան Սասնոյ ի Խութայ գաւառաց երկուց նահանգացն Աղձնեաց եւ Տարուբերանոյ:

6. Ընդ մէջ նահանգիս Մոփաց անցանէ ծայրէ ի ծայր արեւելեան բազուկն Եփրատայ՝ Արածանի գետ մեծ ելեալ ի Տարօնոյ եւ կոչի Մուրատ, եւ ի միջի սահմանաց Չմշկածագու եւ Գարաջօրայ՝ խառնեալ ի Ֆրատ օժանդակէ եւ լինի Եփրատ գլխաւորն գետաց արեւմտից Ասիոյ: Հզօրագոյն օժանդակ Արածանուոյ ի նահանգիս՝ յաջմէ նորա է գետն Բերեգ-Սու կամ Լէչիկ-Սու, որ յելից սահմանացն Կեղեայ իջեալ խառնի ի նա, եւ ի հնումն յելից Խորձենից անցանէր եւ կոչէր Միւս Գայլ գետ, եւ վիճակ մի փոքր ի ձախմէ կողմանէ յարեւմտից Խուլփայ վիճակին՝ Մամուշ կամ Մամուշեղ կոչէր անդստին ի չորրորդ դարէ, եւ ցարդ կայ անդ աւան համանուն: Ի նահանգի աստ են եւ գլխաւոր ակունք երկրորդի մեծի գետոյն արեւմտեան Ասիոյ, այն է Տիգրիս, որոյ ակունք ընդ մեզ յարեւելից Սիվան Մատեն ի սահմանս Ակլայ ի հին գաւառին Հաշտենից, կամ ի գաւառին Ալթոյ յարեւմտից Արդնոյ, որոյ խաղացեալ ընդ հարաւ ցելս սահմանաց նահանգին՝ խոտորի ի հարաւ Ամդայ ընդ արեւելս յԱղձնիս եւ յայլ աշխարհս: Բայց օժանդակ նորա Շաղի-Պաղին կամ բուն ծայր սորա մերձ է յԵփրատ ցարեւմտակողմն: Իսկ միւս առաջն որ ի վերուստ գայ Պատման-Սու կոչեցեալ, ձեւէ զարեւելեան սահմանս նահանգիս, Նիմփէոս կամ Նիմփիոս եւ Նիկեփորիս կոչեցեալ յօտարաց հնոց՝ ընդ զանազան վտականոյն.

որ եւ անընդհատ կայր ի հնումն գաւառաց երկուց ինքնակալութեանցն Պարսից եւ Յունաց, վասն որոյ եւ Վասիլիմֆա կոչէր (Basilimfa) իբրու արքունական գետ: Հանդերձ գետովքս ունին Զորրորդ Հայք եւ լիճ մը անուանի՝ Կէօլմիկ կոչեցեալ այժմ եւ Մովսէս ըստ մերոց նախնաց, զորմէ ի տեղագրութեանն լիցին բանք: Են եւ առ ակամբք Տիգրիսի ալ լիճք:

7. Իսկ լերինք բազումք են ի նահանգիս, յորոց առ նախնիս մեր յիշատակի Կոնքերոյ լեռն երկայնանիստ ընդ մէջ Հաշտենից, Մոփաց եւ Ուրծենոյ, որ թուի կոչեցեալն այժմ Զուն (Tschun), յորոց յելից կայ Տորքուշ լեռն եւ Խուլիալ լեռն: Նշանաւոր են եւ Զմշկածագու լերինք հարաւային ոստք Մնձուր լեռանց. Միւշիւր լեռն մեծ յարեւմըտեանն սահմանս յարմնկան անդ եփրատայ առ Փոքր Հայովք: Եւ յարեւելից հարաւոյ նորա՝ Իգօղլու լեռն. ի սորա արեւելից հարաւոյ Սարը-Մէշէ լեռն, եւ ի նորին հարաւոյ Հագարաւ լեռն, յորոյ յարեւմտից հարաւոյ Միհրապ լեռն, եւ ի հարաւոյ Ջերմկայ Քերվան-Զիմէն լեռն եւ Տէվէպօյմու լերինք անընդհատ եփրատայ եւ Տիգրիսի: Բազում ալ լերինք՝ որ չեւ եւս են քննեալք եւ անծանօթք յանուանէ:

Արեւմտեան լերինք նշանաւոր են յոյժ ճոխութեամբ բովոց պատուականաց եւ պատճառք հարստութեան իշխանի կողմանցս ի հնումն, եւ այժմ մեծի շահու Օսմանեան պետութեան, որոյ կարգեալ է անդ ոստիկան, կոչեցեալ Մատէն էմինի: Եւ են բովք ոսկւոյ եւ արծաթոյ ի կապան Մատէն, ալ խափանեալք կան, միայն, երկաթ բազում հանեալ լինի անտի: Նոյնպէս եւ յԱրդնի երեւին հետք ոսկւոյ, սակաւու եւ արծաթոյ, եւ կապար, եւ առաւել քան զայլս՝ պղինձ առատ. իսկ ի Աիվան մատէն՝ երկաթ շատ: Հայր աշխարհագրաց մերոց Մովսէս Ուրենացի յիշէ գտանել եւ բիւրեղ ի Մոփս, զորմէ չիք արդ զորոյց, ալ ամենայն հաւանութեան է թէ գտանիցին անդանօր եւ ալ պատուական բովք եւ բրածոյք՝ եթէ քաջիկ ոք հետախուզիցէ: Նոյն հեղինակ եւ նշանաւոր ի կենդանեաց սեռէ՝ յիշէ զառիւծ, եւ եթէ եւ հաւ շատ, ալ եւ ձկունս, յայտ է թէ ի գետոց եւ ի Մովք լճէ, որոյ բերէ խայտիտ շատ:

Ի բնական դէպս կողմանս յիշատակի սասանութիւն մեծ յամին 995, որ գրեաթէ զկէս մասն աշխարհին զարեւելեան դղրդեցոյց եւ անբաւ աւեր էած: Յայնմ ժամանակէ թուի կործանեալ բազում բերդորէից՝ որք յիշատակին առանց անուան ի Ուրոնեցւոյն, եւ սակաւք յայլոց, եւ ցարդ կիսափուլք մնացեալ. բայց ոչ ճանապարհորդի հնախուզի եւ ոչ բնագիտի քննեալ է մանր զվայրքս:

8. Իսկ ըստ քաղաքական վարչութեան, որպէս եւ ի սկզբան նշանակեցաք, նախարար մեծ թագաւորութեան իսկ չըով պատուեալ կայր ի նահանգիս առ Հայկազամբք եւ Արշակունեօք մերովք, եւ ի մասին

միում նորին՝ մեծ իշխանն Անգեղ տան, որ եւ կուսակալ արեւմտեան Հայոց կարգեցաւ ի Վաղարշակայ: Յետ բարձման թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ մեծ մասն Մոփաց անկաւ ընդ ձեռամբ Յունաց, եւ զի Պարսիկք ջանացին հանել ի նոցանէ՝ կայսրն Յուստինիանոս ի Զ դարու կառոյց եւ ամրացոյց զբերդեան նորա, եւ կացոյց զօրավարս դուքս անուամբ յամուր ամուր տեղիս ի պահպանութիւն աշխարհին, յոր դիւրամուտ եղեն ապա Հազարացիք, գալով ի Միջագետաց:

Յառաջին դարուն քրիստոնէութեան Հայոց կառուցան ի նահանգիս բազում եկեղեցիք եւ վանորայք, զորս ոչ սակաւ նորոգեաց եւ վայելչացոյց բարեկարգութեամբ Մկրտիչ Նաղաշ Արքեպիսկոպոս կարգեալ ի կէս ԺՆ դարու՝ կողմանցս Մոփաց: Նշանաւորք են գեղեցիկ դրիւք եւ անուամբք վանորայք նահանգին՝ Բարձրահայեաց, Սիրահայեաց, Քաղցրահայեաց, Գետահայեաց, Երկայնընկուզեաց, եւ եկեղեցիք եւ բերդք ի դիտակս լեռանց, յորոց սակաւք չէն են արդ եւ բազումք աւերակք, քանզի Գուրդք տիրեցին ամուր կողմանց աշխարհիս յաւար եւ յաւեր մատնելով, եւ ցարդ ամրացեալ է նոցա բազում ուրեք, եւ յառաջ քան զամս 15 ապստամբեալ մարտ ետուն ընդ Օսմանեանց եւ ոմանք նուաճեցան եւ այլք ի 1851:

Մեծ մասն նահանգիս արդ տրուհի ի վիճակս վիճակս (սանճաք) եւ է ընդ իշխանութեամբ մեծի կուսակալին Ամէլայ կամ Տիարպէքիրու, եւ մասն մի փաշային Ուարբերդու, զորոց զծանօթիցն մեզ տացուք նկարագիրս ընդ աշխարհագրական դրիցն, սկսեալ ի Հարաւային ծագաց արեւմտից:

ՋԵՐՄԻԿ

9. Յարեւմտեան Հարաւային եզր նահանգին ընդ կուսակալութեամբ Տիարպէքիրայ, որոյ են սահմանք լեռնայինք եւ թուին կոչեցեալքն ի հնումն Կումաթ ըստ Gumathene Ամմիանու պատմչի: Ընդ որ անցանէ գետակն Գրզըլ չրպուֆ չայ օժանդակ Եփրատայ:

Երկիրն քաջ պտղաբեր է. ունի ընտիր խաղող, տանձ եւ նուռն: Զէրմուկ կամ Զերմիկ եւ ըստ տաճկաց ձերմիկ, աւանդեօղ կառուցեալ է ի ձախմէ կամ ի Հարաւոյ Գրզըլ չրպուբայ, ի լեռնոտին, յորոյ վերայ ունի բերդ աւերակ, եւ յառ ստորեւն եկեղեցիք Հայոց: Սուղ ինչ հեռի յաւանէն՝ կան ջերմուկք ծծմբային ջուրց, որոց սակս եւ աւանն այնպէս կոչեցաւ, եւ համբաւեալ են ջուրքդ ախտահանաք զօրութեամբ, յորս զան ամառայնի բազում մարդիկ ի շրջակայ վայրաց: Մանօթք էին ջերմուկս եւ առ նախնի Բիւզանդացւովք եւ կոչէր աւանն Ապարան կամ Ապառնէ (Abarne):

Յարեւմտից Հարաւոյ Զերմկայ կան գեօղք Մետրոս, Սառակ: Իսկ յարեւելից նորա հուպ ի ջերմուկսն, ի ձախմէ վտակին՝ Գոլամ գիւղ:

ՇՆՔՈՒՇ

10. Շնքուշ կամ Զիւնկիւղ ըստ տաճկաց՝ վիճակէ ի հիւսիսոյ Զերմկայ, նման նմին լեռնավայր եւ պտղաւէտ. ունի եւ երկաթահատս ի լերինս, յոր վաստակին մերազնեայր: Շնքուշ քաղաքաւան վեց ժամաւ հեռի ի Զերմըկայ յարեւմտից հիւսիսոյ նորա հուպ յեփրատ, կառուցեալ է ի լեռնոտին: Են ի նմա 400 տունք Հայոց եւ եկեղեցի Ս. Կարապետ եւ դպրոց 70 Համբակաց: Կայ առ նմին եւ մենաստան Սիւրախայեաց Աստուածածին կոչեցեալ, ուր նստի առաջնորդ վիճակին: Էտիշ կամ Ատիշ աւան է ի ստորոտս լերանց ի հիւսիսոյ Շնքուշայ, իբր վեց ժամաւ հեռի ի նմանէ, մերձ յեփրատ 200 հայ գերդաստանօք: Բայց չունիմք զվիճակացս նոր եւ մանր տեղեկութիւն:

ԱՐՂԱՆԱ (ԱՐԿՆԻ)

11. Ի հիւսիսոյ արեւելից Զերմկայ եւ ի հիւսիսոյ Ամդայ կայ վիճակն Արդամայ, որ եւ Արդնի կամ Արկնի, այժմ սանճաք Ամդայ, երկիր լեռնավայր եւ զժուարազնալի, յորում գտանին առատ բովք պղնձոյ եւ երկաթոյ: Գլխաւոր լեռունն բովուց Քափուրմատնէմ, բարձր է 4222', լեռունն Արդնոյ 3753', Քալադ-տաղ եւ Ալի-տաղը ի վերոյ Արդնոյ 3285': Ընդ վիճակս այս անցանէ արեւմտեան բազուկ ակնադ-բերն Տիգրիսի՝ որ կոչի Պաղմայ-գետ կամ Շադ-ի-Պաղիմ, եւ քերեալ զԱրդնեաւ՝ առ Այկաւ միանայ ընդ արեւելեան եւ հզօրագոյն բազկին, այն է Դերմիլ կամ Շեպպէնէ-սու:

Արդամա կամ քաղաքն Արդնայ, որ եւ Արկնի ըստ մեզ եւ Արդընի ըստ այլազգեաց, Արգիմիա ըստ լատինաց (Arsinia), (Արքամա ի բեւեռաքանդակս Ասորեստանեայց ըստ հնախուզից), կայ ի հարաւակողմն վիճակին, հուպ ի գլուխ Գըզըլ-չըպուք գետակին Զերմըկայ, յաջմէ նախայիչեալ վիճակին Պաղնայ, յափափայ կողս ապառաժ Քոլադ լեռին, բարձր գլուխ յերեսաց ծովու 2884', դիրս դիտակս եւ գեղեցիկս ունելով, հայի ի դաշտն Ամդայ: Ուրեք ժայռք ապալերք եւ ուրեք այգիք պատին զնովաւ, որք եւ խոնարհեալք ձգին ի բարձրաւանդակ դաշտավայրս, ուր լինի եւ ցորեան եւ գինի աշնիւ եւ միրգք: Քաղաքն ըստ զառ ի վայր լերինն տարածեալ, երկու մասամբք կոչի վերին եւ վարին քաղաք: Զիք ի նմա նշանաւոր լինուած, այլ տունի իբր 1000, յորս 300 Հայոց, որոց առաջնորդարան մենաստանն Բարձր կամ Բարձրախայեաց Աստուածածին կայ յոստ մի երկհիղ լերինն, զոր ասեն հիմնարկեալ ի Թադէոսէ առաքելոյն, եւ նորոգեալ յամին 1433 ի Նաղաշայ Մկրտչէ եպիսկոպոսէ Ամդայ եւ կոմանցս. եւ դարձեալ նորոգեալ մենաստանին յամին 1663: Ի տօնի Վերափոխման Տիրամօրն հան-

դէս մեծ կատարի ի նմա եւ ուխտաւորք խուռն դիմեն անդը: Ի միւսում դադաթան լերինն կայ ուխտատեղին Տաճկաց Զիւլֆաֆալ կոչեցեալ: Անդէ եւ ահաւորահայեաց բերդն Ամուրն Արդնոյ կոչեցեալ ի գիրս մեր. ի կէս ԺԱ դարու ամրացեալ կային ի սմա հսկայակերպ իշխանք հայկազունք, որդիք Հաբեյայ ուրումն, որոց անդրանիկ Հարպիկ կոչուր եւ պահէր զբերդն եւ զտեղին հակառակի, որպէս կոչէ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ թուի կիրճ անցից, ընդդէմ Պեռոզի զօրավարի կայսերն Մոնոմախի, զի «առեալ այս եւ ելեալ պահէր զտեղին, եւ զաւուրս երիս ոչ իշխանաց ննջել ամենեւին, (այլ ապա խաբեալ ի նենգողաց) ննջեաց, զի ձանձրացեալ էր յոյժ: Եւ իբրեւ քաղցրացաւ քուն իւր՝ յարուցեալ ազգականն իւր հատանէր սրով զգլուխն Հարպկանն՝ զառն հզօրի եւ քաջի, եւ զնոյն գիշերն հասուցանէին զգլուխն առ Պեռոզ կատապանն: Եւ սպանողքն ոչինչ օգտեցան՝ բայց միայն անէծս: Եւ հրամայեաց Պեռոզ ի ձող ցցեալ զգլուխ Հարպկանն եւ տանել ընդդէմ դրան բերդին: Եւ ի լուսանալն տեսեալ եղբարցն նորա եւ ծանեան, եւ վաղվաղակի բացեալ զդուռնն, եւ արկեալ հող ի վերայ գլխոց իւրեանց, եւ լալով զային երեք եղբարքն (Դաւիթ, Լեւոն եւ Կոստանդին), եւ անկարնէին առաջի հատեալ գլխոյ Հարպկանն, եւ այնչափ կոծ առեալ նոցա՝ մինչեւ ողբս առեալ լային ամենայն զօրք բանակին. եւ այսպիսի օրինակաւ տիրանայր Պեռոս ամուր բերդին Արկնոյ»¹: Յետ տասն ամաց՝ յամին 1062, զօրք Տուղրիլ Սուլտանի յանկարծ հասեալ ի վերայ դաւառին Արդնոյ՝ նուաճեցին զայն մերձակայ վիճակօքն, որոց դարձեալ տիրացան Յոյնք, մինչեւ առին ի նոցանէ թուրքք, յելս ԺԴ դարու Եւսուոֆ թուրքմէն եկեալ ի Դաւրիժոյ տիրեաց Տողնոյ եւ կողմանց Մոփաց, եւ այլք յետ սորա, մինչեւ տիրեցին Օսմանեանք:

12. Իբր չորրիւք ժամուրք ի հիւսիսոյ քաղաքին կան մեծահռչակ բովքն Արդանա-մատէն կամ Քափուր-մատէն, առ համանուն Արդանա գեօղիւ, որ բարձր է իբրեւ 3200՝ յերեսաց ծովու, եւ բնակեն ի նմա տունք իբրեւ 750, յորոց 300 Տաճկաց, 170 Հայոց եւ այլքն Յունաց, առհասարակ գործաւորաց ի բովսն, որոց վերակացուք ի Յունաց են՝ ընդ ձեռամբ օսմանեան ոստիկանին, որ նստի ի Քէպան-մատէն: Գլխաւոր բովքն են յարեւելից գեղջն ի Մաղարա լերին, ուր հատեալ է այրս չորեքտասան, եւ հանեն անտի պղինձ ամի ամի իբր 2000 կենդինար կամ 18.000 պաղման, աւելի կամ պակաս: Են անդ եւ հալոցք տասնիւ չափ, բայց յաճախ տանին զքծուարսն յԱմիդ եւ յերզրում եւ ի Տրապիզոն եւ մանաւանդ ի Թոքադ եւ անդ զտեն, եւ անտի սփռեն ընդ ամենայն Տաճկաստան եւ Պարսկաստան: Էին ի լերինսն եւ ոսկէհանք եւ արծաթահանք եւ հալոցք բազումք, զորս միահամուռ 400 թուով

1. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869, էջ 131:

ասէ Օղդէր ճանապարհորդը ի սկիզբն ժԸ դարու. այլ այժմ անգործք եւ լքեալք կան: Հայք տեղւոյս հնագոյնք են ի գործաւորս բովուցն, թերեւս յ3000 ամաց հետէ պեղելով զքարալեւանն, որոյ գլխաւոր տարերք են որձաքար, եղջերաքար (hornblende), գալլախազք, հերձախաւք (euphotide, diallage) եւ կիր: Զատ ի բովուց են եւ պղնձային աղբերք, զորս արդ հաւաքեալ յաւազանս հանեն պղինձ զուտ եւ ընտիր առատապէս, որպէս թէ 1000 օգգա ի 2A ժամս:

ԴԵՂԵՔ (ՏԼՈՒՔ)

13. Յարեւմտից Արդնոյ կայ վիճակն Դելէֆ կամ Դուլաֆ առ Եփրատաւ, որ է Տլուֆ կամ Տլեոյ երկիր ըստ մեզ, զոր նախ յիշէ Սամուէլ Անեցի թէ «զՏլուք առին»² յամին 962, թուի թէ Յոյնք ի Տաճկաց. եւ ի վերջ ժԱ. դարու խաչակիրք Փոանգք տիրացան Տլեոյ, եւ կոմս հաստատեցաւ ի նմա, զոր Մատթէոս Ուռհայեցի յամին 1124 Մահի կոչէ³, իսկ ի յիշատակարանի ուրեմն զրոց գրելոց ի թուին ԾՁԹ (1130) ասի «ի բանակալութեանն փռանգաց կոմսին Ճաւլնին... ի գաւառս Տլուք կոչեցեալ»⁴, եւ գաւառն «յերկրին Անտիոքայ» էր ըստ պատմութեան վարուց Ներսիսի Կլայեցւոյ⁵: Բայց ոչ աննշան տեղի ի հին ժամանակս թուի, քանզի ի կարգս չորեքարիւրոց տոհմից Հայոց որք ի շար արկեալ կան ի վարս Մեծին Ներսիսի՝ յիշին եւ Տլեֆան⁶:

Գլխաւոր տեղի գաւառին Տլուֆ կամ Դելէֆ ըստ այժմուս՝ կայ ի գլուխ արմկանն Եփրատայ, որ հանդէպ Մելիտինոյ ի դիպան տեղոջ. եւ յուսալի է գտանել ի նմին յիշատակս ինչ ի ձօսլինեանց եւ ի Պալտուհինեանց որք յառաջին կէս ժԲ. դարու նստէին եւ խաղային ի նմա. կամ զԳրիգորեանց եւ Ներսիսեանց: Բայց յարդեացս ոչ յումեքէ յիշատակի տեղիս. բայց միայն ջերմուկքն մերձաւորք ծծաբային աղբերաց բղխելոց ի քարոտ վայրս, որք եւ նոյն թուին ընդ յիշատակեալսն ի Պլինիոսէ Elegia անուամբ, զոր անուն թերեւս պահիցէ ցարդ Նիգգիս գեօղ կամ աւան, որ ի թեմի Դատեմայ վանաց Խարբերդու յիշի, եւ յանուն նորա կարծի կողմանցն կոչեցեալ Նիգգեան, Elegosine

2. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1893, էջ 100:

3. Հմտ. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, ամդ, էջ 448:

4. Հայերէն Զեռագրերի Յիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., աշխ. Ա. Ս. Մատթեոսեան, Երեւան, 1988, էջ 158:

5. Սրբոյն Ներսիսի Ծնարկալոյ Պատմութիւն Վարուց, (Սոփերք ԺԴ.), Վենետիկ, 1854, էջ 46:

6. Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարբեւի հայոց հայրապետի, (Սոփերք Զ.), Վենետիկ, 1853, էջ 35:

ըստ նմին հեղինակի Հոռովմայեցւոյ⁷: Ի վերոյ նշանակեալ յիշատակարանի հնոյ մատենին՝ յիշի եւ Պողոսի վաճֆ, ուր եւ գրեալն է նա «ընդ հոփանեաւ (եկեղեցւոյ) Զաւրավարի (թերեւս Ս. Գէորգայ), յառջնորդութեան սուրբ հաւրն Սամուէլի»:

14. Նշանաւոր վայր ծանուցեալ արդ ի վիճակիս է լինն Կէօմիւկ կամ Կէօմէկ, որ եւ Կէօքէն ըստ Տաճկաց, եւ ըստ մեզ Մով կամ Մովֆ կամ Մովակ, եւ ըստ մերձաւորութեան գլխաւոր քաղաքացն՝ Մով Խարքերդու կամ Մով Արդմու: Ի նախնեաց օտարաց կոչէր Թոսպեան ծով (Thospites lacus), եւ ի հիւսիսային եզեր նորա կայր ըստ աշխարհագրացն Թոսպիա քաղաք, որ չէ յայտ ո՛ր իցէ եւ զի՛նչ այժմս կոչիցի, կամ թէ չիցէ՞ հեղինակին շփոթեալ զանուն լճակիս ընդ Տոսքայն Վանայ, զի եւ աշխարհագիրն Ստրաբոն՝ Թոմիս կոչէ զսա եւ ոչ Թոսպեան, թերեւս նոյնպէս եւ Կոլքեան կոչումն զի Պտղոմէոս կոչէ զայն եւ Կոլքիս (Colchis)՝ Տլքեան լսելի իցէ: Արդ կայ լճակն ի հիւսիսոյ արեւելից վիճակին եւ հարաւոյ արեւելից Մէգիրէ լեռանց եւ Մօլլաֆէոյ գեղը, 6 ժամու ի հարաւոյ Նարբերդ քաղաքի, երեք կամ չորս ժամաւ ընդ երկայնն յարեւելից ընդ մուտս եւ իւր ժամաւ ընդ լայնն եւ 13-14 ժամուց չըջաբերութեամբ: Բարձր է ի ծովէ 3300՝ եւ չըջապատեալ լեռամբ, վասն որոյ եւ խոր է յոյժ: Զուրք նորա աղի ըստ ոմանց, բայց այլք քաղցր ասեն եւ բերեն Նալտուտ ձուկն առատ: Արձակէ առուակ մի յեփրատ: Ունի կղզեակ փոքր յարեւմտակողմն, յորում կայ կիսաւեր դղեակն Մով կամ Մովֆ, ուր ի սկիզբն ԺԱ դարու նստէր Գրիգորիս Պաշլաւունի կաթողիկոս եւ եղբայր իւր Ներսէս Շնորհալի՝ վասն անկասկածութեան տեղւոյն, վասն այնորիկ եւ Կաթողիկոսի՝ Քար կոչեցաւ դղեակն, որպէս է ուսանել յՈւռհայեցւոյն որ ասէ. «Տէրն Անտիոքու որ եւ Բրինձն կոչի՝ եւ անուն նորա Սիր Ռնաղտ, իջանէր (յամին 1161) ի Տլքայ երկիրն եւ ի բերդն Կաթողիկոսի՝ որ կոչի Մով, ասպատակս սփռէր ի շուրջակայ երկիրն, աւար առնելով եւ գերելով զթուրքմանսն՝ զոր գտանէր ի սահմանսն»⁸: Բայց յառաջ քան զայն կաթողիկոսն «տեսեալ զտկարութիւն զօրութեան մերասեռիցս (ըստ պատմութեան վարուց Ներսիսի) երկեան դադարել ի (փոքրագոյն) դղեակն Մով, քանզի ոչ ունէր այնչափ ամրութիւն, որ եթէ կարող գոյր փրկել զնոսա յաշխարհակործան բարկութենէն», վասն որոյ ելեալ

7. Ալիշան իր բնագրին մէջ կու տայ սա ծանօթութիւնը, «Դրից Դէլէկայ ի դէպ զայ նոյն իսկ Ելեգիա Պլինեան, որ առ նովաւ ասէ Տաւրոս լեռին միջմովկս լինել յեփրատ 12 մղոն լայնութեամբ, որ ստուգի յարեացս քննութենէ. Apud Elegiam occurrit ei (Euphratis) Taurus mons: nec resistit, quanquam XII mill. pass. latitudine praevalens (Պլին. Ե. Ի):

8. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՍԵԾԻ, ամդ, էջ 544:

չողան «յանմատչելի ամրոցն Հոռոմկլայ»⁹: Ի սկիզբն ժԳ. դարու էլա-
յէտտին սուլտան Իկոնիոյ տիրեաց եւ Մովուց գղեկի ընդ այլոց կող-
մանց Եփրատացւոց:

Իբր ի 60 ամաց հետէ աճելով աճէ եւ բարձրանայ ջուր Մովուն, որ
եւ սկսաւ ծածկել զգեօղն որ ի նմա, վասն որոյ յառաջ քան զսակաւ ամս
լքին զայն Հայք բնակիչք նորին եւ բնակեցան յեզերս Մովակին. եւ
զհին եկեղեցին զՍ. Նշամ քակեալ՝ շինեցին նորին նիւթովք զնոր
եկեղեցի ի դաստակերտի գեղջն իւրեանց, եւ փոխեցին անդր զՍ.
Նշանն որ է Սաչ մեծ երկաթեայ, եւ միջի ագուցեալ մետաղեայ մասն
մի ի կոնքոյն՝ յորում լուաց Բրիստոս զոտս աշակերտացն. եւ թուի ի
Թադէէ բերեալն, զոր Բարսեղ կաթողիկոս արկ ի ծովն ի փախտեան
իւրում յերեսաց Յունաց: Բազմամբոխ դիմեն ուխտաւորք յայս Սաչ,
ընդ որս սովորութիւն է բերել եւ զպատանիս եւ նախ առաջի նորա
հարթել զվարսս նոցա¹⁰:

ՍԱՐԸ ՄԵՇԷ

15. Վիճակս Սարը-Մէշէ ձգի զարեւմտիւք եւ զհիւսիսեալ Մովա-
կին, եւ ունի զհամանուն լեառն բարձր, յորոյ կատար ասի լինել մե-
նաստան Տիրամօր. եւ յարեւմտեան ստորոտս նորա քրդաբնակ աւանն
Իգօղլի կամ Իգօրի, հանդէպ որոյ նաւանցք Եփրատայ: Գուցէ այսմ
վիճակի պատշաճիցի աւանն Մէզէրէ յարեւմտեայ ստորոտս համանուն
լեռանց, հաւասար հեռի ի Տլքոյ եւ ի Սարբերդէ, ի հարաւոյ սորա:
Թուի նշանաւոր լեալ ի հնումն եւ կոչեցեալն ի Պտղոմեայ Mazara.
բարձր է յերեսաց ծովու 3395': Առ սովաւ բանակեցաւ Հաֆրզ փաշա
յամին 1838 ի պատերազմին ընդդէմ եգիպտացւոց: Յարեւմտից Սա-
զարայ յափն ծովակին ասէ Պտղոմէոս լեալ գնդապետ քաղաք:

ԽԱՐԴԵՐԻ

16. Մեծ եւ անուանի վիճակն Խարքերդ երկիր է Համձիթ գաւառի
հնոյ եւ կայ ի հիւսիսոյ նախ յիշելոց վիճակացդ եւ ի հարաւոյ Արա-
ծանւոյ, որոյ վտակք երկու ձգին յաջմէ եւ յահէկէ վիճակիս, մին
յանգի ի հիւսիսի լճին, միւսն ի սահմանս Մէզէրէ աւանի, յորոց միջի
տարածանին դաշտք՝ առ հասարակ Խարքերդու դաշտ կոչեցեալ, որ

9. Սափիրժ ժԴ., էջ 544:

10. Այս եւ յաջորդ հատուածին համար Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է «նոյ. Աղ. 46»,
որ կը համապատասխանէ լրագիր Պոլսոյ «Նոյեան Աղաւնի», 1853, 24 Յունուար, ուր
կան «Ազգային լուրեր»:

ներառյալ է 2400՝ յերեսաց ծովու: Ձգի վիճակն 13 ժամուց երկայնու-
թեամբ եւ 9 ընդ լայնն: Են ի նմա եւ լերինք, յորս բարձր է գեղեցիկ
լեռնն Մաստառ ի հիւսիսային արեւելեան սահմանս դաշտին, որոյ
պարբ անըրպետեն ընդ վիճակն Բալուայ: Հայազգիք երկրին զրուցեն՝
թէ մասն ի փայտէ տապանին եղաւ ի լերինդ ի ձեռն Ս. Յակովբայ
Մծբնացւոյ, վասն այնորիկ կոչեցաւ Մաստառ: Գտանին ի լերինսն
բովք երկաթոյ, իսկ դաշտն առողջեալ վտակօք մանուամբ՝ քաջաբեր է
յոյժ եւ զուարճալի: Ունի ցորեան, խաղող, թթենիս ջերմաբոյժս,
ձիթենիս եւ խաւարտ պատուական. եւ ի ծառոց՝ բարտիս եւ սօսիս, այլ
անտառս ոչ: Պարբ բլրոց հատանեն զդաշտն ձգելով ընդ արեւելս կոյս:

Բնակիչք վիճակիս թուին աւելի քան 410 բիւր, չորրորդ մասամբն
հայ. քանզի չէն եւ բազմամարտ է երկիրն եւ կլիմայն քաջասուն. եւ
մարդիկն հասակաւորք, կոտտար անձինք եւ ուժեղք. եւ ըստ բարուց՝
խոշորք եւ անհարթք: Ի կրթութիւն հայ սեռիցս յամին 1852 առաքեաց
Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ զՅովհաննէս Վրդ. Տէր Ղազարեանց Արշա-
րունի, որ եւ ետ ծանօթս զազգային հանգամանաց վիճակին եւ հրա-
տարակեցաւ յօրազրին Հայոց, յորոց մին (Մասիս, 32) չափազանց
թուով աւելի քան 400.000 ասէ զՀայ բնակիչս վիճակին. իսկ Վար-
դապետն գումարէ ի տունս սուղ աւելի քան 45000, բայց վկայէ լինել ի
նոսին եւ բազմասերունդ գերդաստանաց¹¹:

Ի միջին դարս կոչէր վիճակս Երկիր Խարքերդու եւ մասն նորա
համարէին եւ մասունք ինչ հիւսիսային ափանց Արածանայ: Իբրեւ ի
միջավայրի դաշտին եւ կրկին վտակաց Արածանայ, ի հարաւոյ սորա
կայ գլխաւոր քաղաք կողմանցս Խարքերդ կամ Փարփուդ ըստ Ասորոց,
յորմէ թուի ի քաջ հնումն կոչեցեալ նորա Փարքերդ կամ Կարկաթա-
քերտ. քանզի թէպէտ առ նախնիս մեր առաջինս ոչ յիշի այս քաղաք
ցժ դար, յորում Ասողիկ Կարքերդ կոչէ, այլ առ Յոյնս յիշատակի
անդստին ի Ստրաբոնէ Գարգաթիակերտ անուամբ (Καρχαδιόκερτα), իսկ
ի յետոցն կոչի Խա՛րքերդ (Χάρπετε): Բայց Ասորիք տան նմա եւ այլ
անուն՝ Հըսն-Ձիյատ, այլ եւ Հարէտ-Բարէտ կոչի ուրեք: Դիրք նորա ի
քարալեւրին բարձու 4530՝ յերեսաց ծովու եւ վայրքն քաջադէպք ընդ մէջ
ականց Տիգրիսի եւ խառնրդոյ Եփրատայ եւ Մուրատայ. ամրութիւնքն
եւ հնութիւն անուանն ցուցանեն ի վաղ ժամանակս շինեալ զայն նա-
խարարաց կամ թաղաւորաց Մոփաց, որոց եւ մայր քաղաքաց եղեալ
վկայի ի պատմչացն Յունաց:

Բայց թէպէտեւ դիրքն վայելուչք՝ այլ օդք ամարանի անհանդուր-
ժելիք են անդ: Այժմ ամբողջ է Խարքերդ Օսմանեան բռնչիսի, ընդ որոյ
իշխանութեամբ են գաւառք բովուց կամ Մատէն էմինի, Արաբկիր,

11. Այս հատուածը («Բնակիչք վիճակիս...») Ալիշան աւելցուցած է յետագային՝ իր
բնազրին լուսանցքին վրայ:

Մեկիտինէ եւ Բեհսենի յայնկոյս եփրատայ: Է եւ արքեպիսկոպոսական Աթոռ Հայոց, ընդ որով եւ չորք թեմական վանք Հայոց եւ վիճակք Զմիկածագուց եւ Կապանայ: Բնակիչք քաղաքին հաշուին 1700 տունք, աւելի կամ պակաս, յորս 400 տուն Հայոց եւ 20 հայոց հռոմէականաց: Յովհաննէս Վրդ. Արշարունի (1852) հազիւ 500 տուն հայ ասէ ի քաղաքին: Զորք եկեղեցիք եւ Հայոց եւ 4 մատրոնք ըստ միոյ միոյ չորից թեմից: Անդստին յԺԲ. դարէ յիշատակին Ս. Կարապետ եւ Ս. Յակոբ եկեղեցիք քաղաքիս, եւ Ս. Ստեփաննոս ի ԺԶ. դարու՝ որ այժմ թեմ է Ղուկէու առաջնորդին. եւ Ս. Նշան Սիմամուտայ:

Ս. Կարապետ նորոգ շինեցաւ առ մեօք, չորիւք սեամբք եւ հինգ սեղանովք, եւ գլխաւոր է եկեղեցեացն: Իսկ Ս. Յակոբ հին է եւ վայելուչ եւ ունի առնթներ դպրանոց մանկանց 110ոց: Ս. Նշան փոքրիկ եւ վայելուչ, ունի առնթներ եւ մատուռն մի Ս. Սարգիս Սիմամուտայ (յանուն մեծի գեղջն Սիմամուտ). յեկեղեցուջն պահի մասն կոնքոյն՝ յոր ասի Տիրամօրն լուացեալ զՅիսուս: Բացաւ առ սովաւ վարժարան օրիորդաց յանուն Ս. Շուշանայ: Գոյին ի քաղաքիս միանձնուհիք եւ ի նախնի դարս, որպէս յիշին ի յիշատակարանս գրոց յամին 1295: Ժամաւ հեռի յարեւելից քաղաքին կայ Ս. Այրոն, այսինքն Ահարոն, ուխտատեղի է ձեռն Ասորուց, յոր գնան եւ մերազնեայք յուխտ: Մերձ է ի նա քարայր մի խոր ի զառիվայր լերին, յորում քամիք ջուրցն յամառան սառին եւ ձմերանի եղկացեալ լուծանին, զոր բնակիչքն սքանչելիս համարեալ՝ պատուեն:

Յարեւելից կուսէ քաղաքին յանջատ ոստ լերին կայ ի բարձու բերդն հին եւ անուանի, որոյ կանգուն կան մասն մի եռակարգ եւ եռադուռն պարսպաց եւ աշտարակաց, յորում են եւ ռմբածիգ հրանօթք երկու փորագիր անուամբ սուլթան Սուլէյմանի: Երկու խորագործք են հատեալ ի քարալերին բերդին, մին ջրոյ ամբար ի ջանելի աստիճանօք, միւսն ցամաք եւ գողողղի ճանապարհաւ տանի հանէ ի գեօղս բացակայս, մինչեւ ի Գորբի գիւղ 6 ժամաւ հեռի:

Յետ կիսոյ ԺԱ. դարու տիրէր Նարբերդու Փիլարտոս քաջ եւ բռնաւոր հայկազն, իսկ ի սկիզբն ԺԲ դարու Պալակ իշխան հզօր յՕրդոքեան տոհմէ թրքաց տիրէր նմին, եւ ի մարտնչել ընդ նմա փռանգաց՝ Պալակայ կալեալ զձօսլին զկոմսն Եղեսիոյ եւ զՊալտին Բ. զթագաւորն Երուսաղէմի՝ արկ ի բանտ ի բերդն Նարբերդու: Իսկ արք 50 կամ 15 ըստ այլոց՝ ի կորովեանցն Հայոց յամրէն Բեհսենոյ՝ «խորհեցան խորհուրդս քաջաց եւ կատարեցին զգործս անմահից» ըստ գեղեցիկ ասից պատմչի մերոյ ժամանակակցի նոցուն, քանզի վանականի ձեւով մտեալ ի քաղաքն եւ մերկացեալ զգէնս թաքուցեալս՝ սպանին զգլխակցացս եւ տիրացան բերդին, արձակեցին զբաջն ձօսլին: Իսկ Պալտին դարձեալ պաշարեցաւ ի Պալակայ, որ եւ հրով խարխալեալ զկրային մասն լերինն՝ յորոյ վերայ կայր բերդն, կալաւ զՊալտին եւ

արձակեաց, բայց քաջքն եւ տիրասէր հայք չարաչար մահուամբ նահատակեցան ի բռնաւորէն, որ եւ «կոտորեաց զամենայն կալանաւորսն իբրեւ ոգիք վաթսուոն եւ հինգ, եւ կանայս ութսուն գեղեցիկս ետ ձգել ընդ բարձրութիւն բերդն ի վայր»: Ելայէտին սուլտանն զոր յիշեցաք ի վեր անդը՝ տիրեաց եւ Նարբերդու՝ ընդ ծովուց: Յելս ԺԴ. դարու ամրացաւ այսր Պուրհանէտտին կամ Բուրխանադէին դանիշման գրագէտ եւ բռնաւոր, այն որ զՍտեփաննոս Եպիսկոպոս Սեբաստիոյ նահատակեաց: Սքանդարբէկ յառաջին քառորդի ԺԵ. դարու ի հուր եւ ի սուր դատեաց զՆարբերդ եւ զսահմանս նորա. իսկ կէս դարուն իշխան տեղւոյն կոչէր Հասան Բէկ, որոյ կին Դեսպինա, դուստր կայսերն Յունաց Տրապիզոնի, բազմացոյց անդ զդասս միանձանց Յունաց. սա ինքն թուի կոչեցեալն Դեսմինա Նաթուն ի յիշատակարանս ինչ Հայ գրոց:

17. Ի գեղեցիկ դաշտին Նարբերդու սփռեալ են գիւղորայք բազում, յորս 60 գիւղք հայաբնակք, եւ միահամուռ ի նոսա հայ գերդաստանք իբրեւ 5000, պակաս կամ աւելի: Բազումք ի գիւղիցս աւանք անուանիք էին ի հնումն եւ գտանին ի նոսա աւերակք բերդորայից յամուր վայրս: Յովսափատ Պարպարոյ վենետկեցի ի կէս ԺԵ դարու ճանապարհորդեալ զվայրօքս՝ յիշէ զամուր աւանս Մոշոնդ (Moschont), Հալլա (Halla) եւ Թեմէ (Thene), մէն 500 երդ բնակչօք, ընդ մէջ Նարբերդու եւ Բալուայ, Թերեւս յերկրորդն իցէ Նուլէ եւ գրնակիչս վիճակին կոչէ Քոյուկու (Coinari) եւ Թարգմանէ խաշնաւոր: Իսկ ի յիշատակեալսն առ մօք զխաւորք են այնոքիկ՝ յորս մերձ կան չորեքին նշանաւոր եւ թեմական վանորայք Նարբերդու. յորս զառաջին տեղին ունի Ղուլէու վանքն կամ Ս. Գէորգ, հուպ ի գեօղն Նուլա կամ Ղուլէ ի հարաւոյ քաղաքին, յորում 95 կամ 100 գերդաստանք են Հայոց եւ եկեղեցի փայտայարկ յանուն Տիրամօր: Մենաստանն ի դաշտին կայ, ոչ է մեզ ծանօթ ժամանակ շինութեան, այլ թուի շինեալն ի Մովսիսէ անապատականէ ի վերջ կոյս ԺԴ դարու, զորմէ ասէ Ասողիկն ժամանակակից. «Ի սոյն ժամանակս եւ ի Լիկանտոն աշխարհին ի Նահրնեար տեղիսն, ի Կարբերդ գաւառի, ի ձեռն հօրն Մովսիսի շինեցաւ վանքն՝ որ անուամբ նորա կոչի»¹²: Ի պատմութիւնս ժողովոցն Սսոյ՝ կոչի մենաստանս այս Մովսիսանց, եւ յիշին վանահարքն՝ Կարապետ յամին 1307, եւ Թորոս՝ յամին 1342: Երեւի նորոգեալ եւ զարդարեալ ի սկիզբն ԺԴ դարու, յորում ժամանակի փոխադրեցան անդր նշխարք Ս. Գէորգեայ, ի ձեռն Միքայէլի արքեպիսկոպոսի Նարբերդու եւ Մելքոնի իշխանի ի ցեղէ Ռուբինեան թագաւորաց, որպէս ստուգեցաւ այս ի մագաղաթեայ յիշատակարանէն գրելոյ հաւանօրէն ի թուին ԶԿԴ

12. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ., ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 175:

(1315), որ գտաւ յամին 1839 կամ 1842, ծածկեալ յորմն եկեղեցւոյն, ուր յայտնեցան եւ նշխարք սրբոյն՝ հանդերձ այլովք, եւ շիշ միւռոնի օրհնելոյ ի Ներսիսէ Շնորհալուոյ, զոր ժառանգեալ ունէր Մելքոն ի Հեթմոյ Թազաւորէ, եւ արդ պահի ի նոյն վանս, կնքով նորին սրբոյ հայրապետի, եւ վկայի ի յիշատակարանին՝ տեղւոյն յառաջագոյն կոչեցեալ Մովսնց (Մովսիսնոց)¹³:

Եկեղեցիին փոքր է եւ գմբեթաւոր ի վերայ վեցից սեանց. փոքր-կացեալ են եւ վանքն եւ միայն վանապահ ունի: Ի սակաւ եւ հակիրճ արձանագիրս եկեղեցւոյն՝ գտանի ի վերայ հարաւային դրանն. «Այս է տապան Մովսէս կրօնաւորին, թվ. ԶԻԵ», որ եթէ շինողին իցէ Մովսիսի՝ գթիւն ընթեռնի է ՆԻՆ: Յայլում խորտակեալ մահարձանի գոյ թուական 929 (1307): Գոյ եւ յիշատակ Մելքոնի. «Շինեցաւ ձեռամբ Մելքոնի, թվ. Հայոց», ի հանդիպոյ ԶԿԳ (1514). այլ թէ Մելքոնի է թուականս՝ պարտ թուի ԶԿԳ (1314) լինել: Առ սովաւ փոխեցաւ անուն տեղւոյն ի Ս. Գեորգայ վանք: Նորոգեալ թուի յետ ժամանակաց ի ՌԿԴ թուի (1615) «ձեռամբ Մատթէոս եւ Նաչատուր վարդապետաց»: Առաջնորդ վանացս ի հնումն վերակացու է համօրէն դաշտին Նարբերդու. այժմ 20 գեօղք միայն են ի թեմի նորա, յորս գլխաւորք են Պզմզէմ կամ Բզմզէմ (Բազմաշէն) ընդարձակ եւ արգաւանդ 200 հայ գերդաստանօք եւ հին եկեղեցեալ: Հնագրակ, 100 տուն հայ. Արիւաւուտ, 60 տուն հայ. Բէօրփէ, 125 տուն հայ, եւ եկեղեցի փայտաշէն. Աշուամ, տունք Հայոց աւելի քան 9100 եւ եկեղեցի մի անշուք:

18. Երկրորդ վանքն Արդլմսեհի ի նմին դաշտի ի ձորամիջի, առ Զարդարիչ գեօղը, շինեալ յաւուրս նախայիշեալ Միքայելի արքեպիսկոպոսի եւ Մելքոնայ, որպէս ասի ի նմին յիշատակարանի: Շէն է ցարդ սակաւ միաբանօք: Աստ պատուին նշխարք սուրբ վկային Արդլմսեհի, որք եւ ամբողջ ասին լինել, բաց ի գլխոյն. ընդ նոսին պատուի եւ աւագան մկրտութեան նորին, պատեալ քարամբք, եւ հանգչին նըշխարքն ընդ միով յերից խորանաց եկեղեցւոյն: Կայ եւ մատուռն մի կիսափուլ Ս. Կարապետ անուն ի վանքս: Եւ մերձ նմին ի քաղաքն կոյս այլ մատուռն ուխտատեղի, յորում ամփոփեալ կան նշխարք սրբոց: Քառորդաւ ժամաւ հեռի ի վանացս է աւերակ Ղշապ կոչեցեալ քաղաքատեղւոյ, բնակութեան սրբոյն, ի կեսաբոլորածէ լեռին, եւ մնան հիմունք պարսպատ ի կիսաշաղախ որմոց: Մերձ է ի սոսա Զարդարիչ գիւղ՝ յորոյ անուն վանքն կոչեն, 52 հայաբնակ տամբք: Գեօղք 23 են համօրէն թեմի վանացս, յորս գլխաւոր է Հոդէ կամ Հոդի 325 տամբք, Գոմֆ 150 տուն, Հարուսիմ 170 տուն:

13. Նոյեմ Բալուֆի, 1853, թիւ 48:

Երրորդ վանք Դատեմայ, յանուն Ս. Աստուածածնի, երկժամա հեռի ի քաղաքէն, առ Դատեմ կամ Դեատիմ գեօղիւ, որ ունի 120 կամ 150 գերդաստան Հայոց: Վանքն չէն են եւ եկեղեցին վայելուչ, թէպէտեւ ոչ ընդարձակ: Կայ այլ առ նովաւ ուխտատեղի Յովհաննու Մկրտչի՝ կիսաւեր: Յիշին յամին 1628 Արիստակէս Վրդ. գիտնական՝ Նարբերդցի, որ եկեալ ի Կ. Պօլիս՝ ետ գրել անդ Հայր Մաշտոց մի վասն Աստուածածնի վանաց Դատեմայ. եւ եղբարք իւր՝ Վրթանէս, Յուսիկ, Նառչայ (որդիք Կիրակոս երիցու եւ Կուզբան Հռիփսիմեայ): Այս եւս մենաստան շինեցաւ առ շինութեամբ Աբղլմսեհի վանաց, եւ այժմ առաջնորդ նորա ունի թեմ 10 գիւղից, յորոց մի է Եղեգի՝ զոր կանխաւ յիշեցաք, 73 տամբք Հայոց, եւ մեծաւ փայտայարկ եկեղեցեաւ. եւ միւս խօյլու կամ խուլլու 220 հայեցի գերդաստանօք եւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցեաւ: Ինքամտոյ 120 հայ երդօք, եւ Ս. Նշան եկեղեցեաւ: Հնթիլ՝ տուն 80, Կարմիր՝ տուն 100. Վերի խօյ կամ խոհ՝ տուն 100. Վարի խօյ՝ տուն 8. Ավեսո՝ տուն 100, եկեղեցի մի. Սիմամուտ՝ տուն 100, եկեղեցիք 2. Փաշայ Մէգրէ՝ տունք Հայոց 72, աստ նստի զինուորական փաշայն, եւ կիսաժամա հեռի է ի քաղաքէն ի հարաւոյ արեւելից. ի հիւսիսոյ Հարսիկայ:

Չորրորդ վանք Սորսորու Ս. Գեորգ, ի հարաւոյ Նարբերդու եւ ի հիւսիսոյ Մէգէրայ առ համանուն գեօղիւ, հուպ ի Հողի գիւղ, որ եւ Սիրսիրի կամ Սորսորու: Առաջնորդ սորա ունի 12 գեօղս ի թեմ, որոց իւրաքանչիւր են եկեղեցիք: Եկեղեցի վանացն հին է, փոքր եւ նսեմ, լուսանցոյց փոքր ի ձեղուան ունելով, եւ գաւիթս փայտակերս առընթեր, յորս են խաչարձանք երկու, մի յանուն Նաչատուր եւ Գալուստ եպիսկոպոսաց, ի թուին ՌԺԲ (1563), միւս՝ Մովսէս արեղայի ի թուին ՌՆ (1591): Եւ ի վերայ դրաց քաղաքորմոյ վանացն (յորում են սակաւ միաբանք ժառանգաւորք) արձան շինութեան ի թուին ԶԿԱ (1512) «ի փատիչհառութեան Շահինարի, ի հայրապետութեան Տեառն Յովսեփայ»: Գիւղն Սորսորու բնակեալ է միայն ի Հայոց 185 տանց: Այլ գեօղք՝ Հիւսէյմիկ, ի հարաւոյ քաղաքին, 300 հայ տամբք, Հարսիկ՝ 400 տուն Հայոց, որոց ձեռն արկեալ է ի շինութիւն մեծի եկեղեցւոյ եւ դպրոցի: Մարեմիկ՝ տունք 62, Երդմիկ՝ տունք 72, Խերիկ՝ տունք 12, Թլամգիկ՝ տունք 21, Փարչամք՝ տունք 105, Վարդատիլ՝ տունք 72, Գայլու՝ տունք 25, Ենիմէ՝ տունք 9, Զաթալօղլի՝ տունք 8:

Արտաքոյ չորից թեմական վանացս Հայոց կայ եւ վանքն Ասորւոց ի դաշտին Նարբերդու, մերձ ի քաղաքն, յիշատակի ի նախաասցեալ մագաղաթին, իսկ ի Յայսմաւուրս յանուանէ կոչի Ս. Պարսամէի վանք, ուր թաղեցաւ յամին 1290 (ՉԼԹ) երանելի նահատակն Գրիգոր վարդապետ Բալուեցի, երկոքումբք ընկերօքն Կիրակոսիւ եւ Սիմէոնիւ արեղայիւք, որոց բազում ուղղութիւնս արարեալ էր քարոզութեամբ ի քաղաքին եւ ի սահմանս նորա:

19. Այլ գեոդը խարբերդու յարեւելից կողմանէ Բիրտտ մինիկ կամ Բիրտտեմիկ, ի ստորոտս Մոսպար լեռին, հուկ յԱրածանի: Ի հարաւոյ նորա՝ Եւմա, Մարր Օղլու, Թէփեմիկ, էջմէ յայնկոյս՝ ալսինքն ի յաջմէ արեւելեան վտակին. Ապուսի ի հարաւոյ նորա: Ահռո կամ Արխուր հանդէպ Բիրմէնիկայ յայնկոյս Մուրատայ: Գոմֆ կամ Գոմֆ հայաբնակ գիւղ: Ալիշեամ կամ Ալիշան երկժամաւ հեռի յափանց Մուրատայ, յորում 100 տունքն են տաճկաց, ի բարեբեք վիճակի: Քառորդաւ ժամու հեռի ի սմանէ ընդ արեւելս կայ Հոդագոր գիւղ մեծ հայաբնակ, եթէ չիցէ նոյն ընդ Հաւթասար գեղջ: Աստի եւ անդր լեռնային սահմանք են հուկ ի Թիւթէ:

Այլ եւս գեոդը յիշատակեալք ի «Նոր Հայաստանի», զորոց ոչ գիտեմ ո՛չ զգէրս եւ ոչ զհանգամանս. Սարբուլու, Խարասաւ, Հաճաբի, Կեօկչէ-գալէ (Կապոյտ բերդ), Շէյխ-հաճի, Խօշ, Մուղի կամ Մղէ, Խոզէքրէֆ, Պալլեմա, Սարը-եագուպ, Խոշմէր, Բնատաղիմ, Ճիւնդ, Բիրթ, Կիւնէ, Հաւթասար, Տալտէֆ, Տատահիմ, Ճիշ, Փօյրագ, Իւշ-աղան:

ՄԵԾԿԵՐՏ (ԳԱՐԱԶՕՐ)

20. Հիւսիսագոյն եւ արեւագոյն չորեցուն վիճակաց Չար (Զհար) - սանճագայ՝ է Մեծկերտ, որ եւ Գարաչօր կոչէր, եւ տարածեալ է երկուստեք ստորին հովտի Մնձուր գետոյ, ի հարաւոյ ունելով զՓերի վիճակ, յարեւմտից զՍաղման, ի հիւսիսոյ զՏուժիկ լեռինս, յարեւելից զՃէրսիմ լեռինս եւ զԿեղի, եւ յայսմ կողմանէ վտակ մի իջեալ խառնի ի Մնձուր:

Մեծկերտ աւան, որ արդ անշքացեալ է յոյժ, տեղի նշանաւոր լինել յայտ է ի մնացուածոց շինուածոցն որ շուրջ գնովաւ եւ սակաւուր հեռագոյն ի Գարաթախտիկ քարալեռինս: Դէյլլըր անգրեացի¹⁴, քննող վայրացս, համարի զայն դուռն կամ գլուխ մեծի արքունի եւ դիւր ճանապարհի՝ որ ընդ հիւսիս տանէր յեկեղեաց ի Կարին եւ ի Պոնտոս եւ մինչեւ ի Մեյխուրնէ, եւ ըստ տեղացի աւանդութեան կամ կարծեօք համարի ի հնումն կոչեցեալ Ումգդակերտ, եւ աղաւաղեալ այժմ ի Մագկերտ ըստ թուրքաց, որք եւ գրեն Մաղաշփիրտ:

Նշանաւոր չէնք աւանին են այժմ եկեղեցիք Հայոց, հին մզկիթ եւ մէտրէսէ մի հաստակաւոյցք՝ ի սպիտակ եւ սեւաւ շարիւ ստուարատարր քարանց. նոյնպէս եւ գմբէթք կամ գերեզմանք: Մզկիթն ամբառնայ ի վերայ չորից լայն եւ տափակ կամարաց եւ չորից ստուար մակասեանց: Մէտրէսէն նորակերտ է քան զմզկիթն, եւ գոմբէթքն իբրեւ

14. Ալիշան իբր աղբիւր նշած է. «ԱԸ Աշխարհագրական Օրագիր, Լոնտոն, 343»:

յԺԳ. դարու կանգնեալք: Առ պատմագիրս մեր յիշի Մեծակերտ յամի 850, նուաճեալ ի Թշնոփիլոսէ կայսերէ ընդ այլ բերդորայից եւ քաղաքաց Զորրորդ Հայոց, զորս Թափեաց յԱրաբացուց¹⁵:

Յելս ԺԱ. դարու սուլտան Իկոնիոյ տիրեաց բերդին Մեծկերտոյ, բայց յետ սակաւուց անդրէն Յունաց Թուհի Թափեալ զայն. քանզի յամի իբր 1106 յերթալ Բարսղի կաթողիկոսի յԱնոյ առ Գրիգոր Վկայասէր, եւ ի գալն այսր «պատահէ նմա փորձութիւն ինչ սակաւ ի ճանապարհին ի բերդն Մեծկերտոյ, մօտ ի Բալու, ի Յունականացն՝ որ անդ, որք կամեցան կողոպտել զնոսա. բայց նա քաջասրտաբար արիացեալ՝ ոչ ետ ըստ կամաց իւրեանց առնուլ, այլ զոր ինքն թողացոյց. բայց զխաչն երկաթի՝ ձեռագործ առաքելոյն Թադէոսի՝ որ տանէին առաջի, ընկէց բարձողն ի ծովակն, որ յետոյ գտեալ եղեւ»¹⁶: Յուցանէ բանդ ծովակի միոյ լինել մերձ ի Մեծկերտ, որ ոչ նշանակի յաշխարհացոյց տետրակս քննչաց վայրացն: Գրեթէ ի նմին ժամանակի կամ յետ իբր 15-20 ամաց՝ իշխան Մեծկերտոյ եւ Խոզնայ կողմանց յիշի լինել Առօտ ոմն յունածէս Հայ, զոր Տարօնացին եւ Պօղոս կոչէ, այր պատուական, տունկ մեծ եւ փառաւոր եւ երեւելի իշխանն մեծախելք եւ այր իմաստուն, որ եւ թուի հակառակել Հայոց վարդապետութեան եւ նոցա չանսալ նմա:

Շնհեմի գեօղ Մեծկերտոյ յիշատակի յելս ԺԳ դարու: Մեծկերտոյ վանք՝ Ս. Յակոբ եկեղեցեալ յիշատակի յելս ԺԵ դարու:

Ի նորումս ծանօթ գեօղք Մեծկերտոյ են, յաջմէ Մուծուրայ կամ յարեւմտից՝ Թիւրիւշմէ, յորում էին 80 կամ 100 տուն Հայոց, զորս կողոպտեալ Քրդաց յամին 1851 (Մայիս) հրճիգ արարին եւ զբնականութիւնսն: Շիւշեմֆ (Շուշանմֆ) ի հարաւոյ վերնոյն: Երինմֆ (Erinko), Ըրնմտակ կամ Երինտակ (Eyrindek), Աւգունիկ՝ ուր գիշերօթեաց Դէյ-լըր յամի 1886 (5-6 Հոկտ.)։ Քիւնճիւր գեօղք կրկին (Kujjur), Շիխսոր (Schiksor - Scheikjo) առ գետեզերք Մուծուրայ: Իսկ յայն կողմն, յահեկէ եւ յարեւելից գետոյն նշանակին Փախ յելից Գարապժախտիկ լերին, Շաղուլամ ի հարաւոյ նորին:

Ի հիւսիսի Մեծկերտոյ, մերձ յաւանն՝ պազալդիկ շարք լեռանց եւ բլրոց պարսպին գոգաձեւ հովիտ համանիւթ. Գարա-Թախտիկ կոչին լեռնականքդ, յայտնապէս արտակիտեալք հրաբուլիս զօրութեամբ, յորոց մին իբր երկժամաւ ի Մեծկերտայ՝ շեղջաձեւ ամբառնայ ց800՝ ի բարձրութիւն, եւ աւելի քան ց3500՝ շրջապատութեամբ ստորոտիցն, ունելով յանկեան միում գագաթանն՝ բլրաձեւ կոհակ պասալտեայ 200՝ բարձր, որոյ գագաթն հատեալ եւ փորեալ է ի տաճար կամ յատրուշան, եւ ի խոր ակօսս՝ լցեալ մանրամաղ հողով իբրեւ մոխրով փայտածղոյ,

15. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ամդ, էջ 144:

16. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴԻ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 113:

զոր եւ աներկբայ տուն կրակի պաշտաման համարի առաջին քննող տեղւոյս՝ Դէյլըր անգղեացի (1866, Հոկտ. 6-7), եւ տեսանելի ասէ զկրակն ի Խարբերդայ եւ ի Մեհրապ լեռնէ (Արդնոյ) եւ ի բացագոյնն սահմանաց Չարսանճազ դաշտի: Մեծ մասն մի քարակոյտ կոհակին սասանութեամբ կործանեալ ի գետնի (ի սարատափ լեռինն): Արեւմտեան կողմն եւ բովանդակ ստորոտ կոհակին հատեալ է յանձաւ կամ ի սենեակս եւ սրահակս վայելուչ յորինուածով եւ դրուագօք ինչ ի ձեղուան եւ առ դրամբք, ի նոյն ի պասալդ վիմի, յորմէ գործեալ են եւ սիւնք եւ խոյակք ինչ մնացեալք: Զմի ի սեանցն իբրեւ սրբազան ինչ (ասէր Դայլըր) պատուին Գզըլպաշք բնակիչք կողմանցն, եւ Հայք խաչակնքեն զինքեանս յեւանելն ի լեռնաբլուրս այս: Ի սեւակարմիր քարանց պարիսպ ածեալ է զնովաւ պելասգաձեւ, իբրեւ յամրութիւն բերդի, որ թէեւ ոչ որքան տաճարն՝ այլ տակաւին հին շինուած երեւի: Նորագոյն եւս են մարտկոցքն կամ աշտարակաձեւք, յորս եւ կիսեղծ արձանազիրք թուրքաց Որդոքեանց կամ Սելչուկեանց, եւ ի միումն առիւծ քանդակեալ խոշորակերպ: Բայց հնագոյն յիշատակարան ի տաճարի կամ յատրուշանի անդ էր, առ դրամբք նորա կամարաձեւ անդաստակք են եւ նստարանք հատեալք ի վիմի: Եւ ի միում յորմոց կամարացս բեւեռքանդակ արձանազիր 16 տող, զոր հնախոյզն բանասէր սպայ Բալլինսըն ասէ ասորաձեւ գրով եւ հին հայերէն լեզու, յիշատակ Ռուզայ, որդւոյ Արգիստեայ Թագաւորի լեռանց Նաիրայ (Վանայ), ժամանակակցաց Սենեքերիմայ եւ Ասորդանայ: Իսկ ի հանդիպոյ բեւեռարձանին քանդակեալ է խաչ գեղեցկայօրէն, գուցէ յառաջին դարս քրիստոնէութեան Հայոց:

Յեւրից Սեծկերտոյ նշանակեն Ծիլք, Մուխումնի: Ի հարաւոյ Մեծկերտոյ Դամարդուկ, Լազվամ, (Դաշ) - Վընտամ, Տամապրամ:

ՔԷՊԱՆ ՄԱՏԷՆԻ (ԿԱՊԱՆ)

21. Քէպամ-Մատենի կամ Կապան վիճակ հանքաբեր՝ կայ յարեւմտից Խարբերդու, հուպ յԵփրատ եւ ի հարաւոյ Արածանուոյ. անուանի վասն արծաթաբեր եւ երկաթահատ բովուցն ի լեռինս, որք ձգին եւ յայնկոյս գետոյն մեծի ի Փոքր Հայս, եւ ոստք են Անտիտաւրոս լեռանց, որք յայսմ կողմանէ կուտակեալ կիրճս անձուկս թողուն անցից ճանապարհորդաց, վասն որոյ եւ Կապաւ կոչի սահմանն, որ է Պահակ: Քարոտ եւ անհարթ է երկիրն եւ բնակութիւնն անբարի՝ վասն տապոյ ամարանի, յորմէ եւ բազում ախտք ճարակին: Սակաւաշէն է վիճակն, եւ աւերակ բնակութեանց շատ ի նմա:

Քաղաքաւանն Քէպամ-Մատեն յափն Եփրատայ կայ ի հիւսիսոյ վտակի միոյ ի նոյն խառնելոյ, ի զառիթափ խոռոչս երկուց ապալերկ

լերանց, որոց եւ մահամանք անբերք են, եւ եղանակը խիստք ամարանի եւ ձմերանի: Բնակիչքն իբրեւ 500 տունք, Յոյնք, Հայք եւ Թուրքք, առհասարակ գործաւորք բովուց: Հայք 200 տունք են ի քաղաքիս, նուազեալք յամաց հետէ: Ունին եկեղեցիս երկու, զհոյակապն Սուրբ Աստուածածինն ի վերայ վեցից սեանց ամբարձեալ եւ զՍ. Կարապետ, քառասուն եւ փայտայարկ, շինեալ եւ նորոգեալ ձեռնտուութեամբ Արփիարեան տոհմի (առ սուլդան Սէլիմաւ) յամին 1831: Ի հիւսիսոյ քաղաքին ի գլուխ դժոխելանելի լերին, ի խոռոչս վիմաց կայ քարայր՝ յանուն Ս. Սարգսի, զի զնշան պայտից սրբոյ զօրավարին թուին տեսանել ուխտաւորք վիմատառեալ ի նմին: Յարեւելից քաղաքին ամբառնայ ուխտ Ս. Յովհաննու, մատուռն Յունաց ի բարձու լերին. նոյնպէս եւ հանդէպ քաղաքին կայ ուխտատեղի Ս. Նղիս, հնձանանման տեղի անշաղախ քարամբք պարսպեալ վարկպարազի:

Ժամաւ ի վերոյ ի հիւսիսոյ Կապանայ կան նաւանցք Եփրատայ տափարակ նաւուք, 150 քայլ է լայնութիւն գետոյն յայնմ տեղուղ եւ ջուրն յորձեռնադն հոսէ: Առ տեղեալն կայ Էօթէ-կէչէն (Անդր-անցիկ) գիւղ տաճկաց, եւ ճանապարհ նորին կոչի Գալլէ-պաշը (Նաւազուլի): Յայնկոյս գետոյն յելս անցիցն ի փոքր Հայս կայր Դասկուրա քաղաք հին: Բովք Կապանայ ի հարաւոյ կուսէ քաղաքաւանին կան, եւ արծաթահանք կապարխառն, այլ ոչ քաջ ի գործ արկեալ սակս անբարեխառնութեան օդոց եւ պակասութեան փայտի:

22. Յարեւելից Կապանայ ցղաշտն ձգին լեռնահովիտք եւ բարձունք, յորս են գեօղք Բրդաց ցիր եւ ցան, այլ բարեբեր են վիճակքն: Ընդ հարաւակողմն ձգին Բիրաւն լերինք բարձունք. այլ անծանօթէ մեզ բովանդակ արմնկնածեւ թերակղզին Եփրատայ, ըստ մասին Նլեգոսիմէ կոչեցեալ, յոր տարածանին ոստք Տաւրոս լերանց, որպէս եւ յայնմ կուսէ գետոյն, որ կարկաջաճայն գեռայ ընդ քարայտակ հունն: Յելից լերանցն կայ Բիրաւն գեօղ առ փտակաւ փոքու որ խառնի յԵփրատ. գուցէ յանուն սորա կոչիցի Փէրի վիճակն:

Իսկ ըստ հիւսիսի Կապանայ ձգին այլ լերինք, յորս հպագոյնն ի Կապան բարձր է 4741': Ոչ սակաւք ի լերանցս պազալդաքար են:

Իբր երկժամաւ ի հիւսիսոյ Կապանայ՝ Արածանի որ է Մուրատ, այն ինքն է արեւելեանն Եփրատ՝ եկեալ յերկրէն Տարօնոյ ընդմիջելով զամենայն Չորրորդ Հայս յարեւելից ընդ մուտս՝ խառնի ի գլխաւոր բազուկն ի Յրադ: Իբր 2500' բարձրութեան են տեղւոյ խառնողոցն: Հուպ ի խառնունսն կառուցեալ ասի ի հին աշխարհագրի մերում Լուսաթառիմ անուն քաղաք, որ եւ թուի մի ի գլխաւոր եւ ի բարձաւանագոյն քաղաքացն Մոփաց, նշանաւոր անուամբն եւ դրիւք, հուպ յանցս Եփրատայ եւ ի բովս արծաթոյ, զորոյ մնացուած կամ զդիրս ցանկալի է հետախուզել: Յաշխարհացոյց տախտակս ոչ տեսանեմք

տեղի նշանաւոր գվայրօքն, բայց գեօղ մի ի հիւսիսոյ խառնրդոցն Բարուշէ (Parusche) անունն, եւ գեօղ ի հարաւոյ Մէշէլէր կամ Միւշիւլէր (Muschuler):

ԲԷՐԴԵՔ - ՍԱՂՄԱՆ

23-24. Բերդէք կամ Բերդակ մի է ի չորից վիճակաց Չար Սան-ճաքայ, յելից հիւսիսոյ Կապանայ եւ ի հիւսիսոյ Պարբերդու, տարածեալ առ Մուրատաւ: Աւանն Բերդէք կայ հուպ ի գետն ի հիւսիսոյ նորա, եւ ունի բերդ լքեալ ի բարձու քարալերին:

Սաղման ի հիւսիսակողմն Արածանւոյ տարածանի. ի գիրս մեր կոչի Ցաղման կամ Ցաղմընայ երկիր, որ եւ «Ցաղման գաւառ յերկրին Պարբերդու» գրի ուրեմն, կալով ի հարաւոյ եւ արեւելից երկրին Չմշկածաղու, ընդ որ իջեալ հեղեղք ի բարձանց լերանց անջրպետելոյ ընդ Բարձր եւ ընդ Չորրորդ Հայս, անցեալ թափին յԱրածանի: Առ միով ի վտակացս կայ Ցաղման կամ Սաղման աւան, զորմէ չունիմք նոր տեղեկութիւն: Ի վիճակին Ցաղմընայ յիշատակի Երկայնընկուզեաց վանք յամին 1582, եւ եկեղեցիք նորա Տիրամայր Ս. Աստուածածին եւ Ս. Կարապետ եւ Ս. Յարութիւնս:

(Շար. 8)

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ